

Talián Ákos

Utóirat egy irodalmi szocializációhoz

Megjegyzések Orbán Ottó *Fekete ünnep* című kötetéről

Bár Orbán Ottó neve az 1960-ban megjelent *Fekete ünnep*¹ című kötete előtt is ismert volt az irodalmi életben, a nagyközönség számára ekkortól kezdett prominens költővé érni. Egy pályakezdő, első kötetével újonnan megjelenő szerző fogadtatása nemcsak a költő számára jelenthet a későbbi alkotások publikálása során akadályokat, hanem az irodalomtudományi feldolgozások mennyiségi értékét is előrevetítheti. A kötet megjelenését követően íródott kritikák zöme viszonylag egyhangúan elismerte Orbán poétikai mesterségben való jártasságát, azonban több olyan hiányosságra is rámutattak, amely magyarázatot adhat a kötet életműben való perifériára szorulására. A következőkben kísérletet teszek a *Fekete ünnep* recepciótörténetének tanulsága tükrében annak kiemelésére, hogy mely poétikai megoldások indikálhatják a kötet esetleges felülértékelését az Orbán Ottó-korpuszban.

Gömöri György 1961-ben megjelent szemléjében így ír a fiatal költőről: „Orbán tehetségét, bár fenntartásokkal, eddig minden kritikusa elismerte.”² Gömöri más kritikusokhoz hasonlóan Orbán sokszor túlzott költőiségét, „nyelvtehetségét”, költői képeinek túlzott alkalmazását tekinti a kötet gyengeségének. A kötet kapcsán felmerülő, időnként erősen bíráló hangvételű kritikák, illetve az Orbán-opus későbbi, valamint kései alkotásainak keresztthatásaként a *Fekete ünnep* továbbra is felvethet a kortárs irodalomtudomány számára több, eddig nem megfelelő részletességgel megvitattott szempontot, kérdéskört.

A kötet korai kritikái hiányolták az egyediséget, a poétikai önállóságot, illetve túlzott pesszimizmussal vádolták a fiatal lírikust. A szakmai elismerést megközelítőleg három évtized költői munkája igényelte, Hanti Krisztina megállapítása szerint ebben meghatározó szerepe volt a *Visszacsavart láng* (1979) című kötetének.³ A költői auto-

1 ORBÁN Ottó, *Fekete ünnep*, Magvető, Budapest, 1960.

2 GÖMÖRI György, *Új hazai líránk mérlege*, Irodalmi Ujság 1961. december 15., 8.

3 HANTI Krisztina, *Költő az évek „rémjáró szaká”-ból*. Orbán Ottó összegyűjtött verseiről, Műhely 2006/2., 69.

nómia hiányosságára utaló publikációk sorozata mellett Pomogáts Béla⁴ másokkal ellentétben megengedőbb kritikát fogalmaz meg a képi telítettség kapcsán: „a sziporkázó képek és hasonlatok néha már egymás sarkára hágnak”,⁵ de konklúzióként alapvetően ennek az iránynak a lehetséges működőképességét emeli ki. Megállapítása szerint Orbán alapvető célja a kortárs „közérzet” visszatükrözése, a kortudat rezdüléseinek befogása.

A nehéz témákat feldolgozó műveiben feszülő ellentétek „a kor lelki vívódásainak tükrévé”⁶ válnak, ám az ellentétekben megjelenő „indulatok” és „perzselt lázak” végül egyensúlyi állapotot érnek el (Pomogáts szerint leginkább a kötet végi ódákban figyelhető meg ez a kiegyenlítődé). Ennek a „harmóniának” köszönhetően tudnak párbeszédbe lépni a befogadóval a költő eszközei. Ez „mértani” tudást igényel, amellyel a műfordításokon pallérozott Orbán Ottó – mint szakmai, mesterségbeli tudással – rendelkezik.⁷

Orbán költészetének korszakok szerinti szegmentálása az életutat végigkövető határelmosódások miatt nehéz feladat, tehát a költői stratégiák, attitűdök nem rendelhetőek szorosan alkotói korszakokhoz. Prágai Tamás⁸ ugyanennek a szegmentálásnak a nehézségeit figyelembe véve három különböző poétikai szempontrendszer mentén elkülöníthető csoportot határoz meg, majd alátámasztva ezt a szegmentálási nehézséget, megállapítja, hogy az általa definiált korszakokra mind jellemző az angolszász költészet hatása. Jelen vizsgálatom tárgyául szolgáló kötet a „létmagyarázó és önértelmező metaforikus”⁹ korszakához sorolható, amely bár tartalmaz kötöttebb és szabadabb verseket is, mindkettőre érvényes a metaforákkal való játék hangsúlyossága. Megjegyzendő, hogy ez jellemző hasonlóságokat mutat József Attila „Kassák-korszakának”¹⁰ poétikai sajátosságaival.¹¹

4 POMOGÁTS Béla, *Orbán Ottó. Fekete ünnep*, A könyvtáros 1960. december 1., 948.

5 Uo.

6 Uo.

7 Uo.

8 PRÁGAI Tamás, „Az ürességet töltöttem belém”. *Orbán Ottó összegyűjtött verseit lapozgatva*, Kortárs 49. (2005/ 1.), 74–83.

9 Uo., 75.

10 Habár József Attila hatását gyakran említette a korai szakirodalom, érdemes megfigyelni, hogy sokszor valószínűleg akaratlanul is, a József Attila hagyatékából megképződött prizmán keresztül jöttek létre az első olvasatok. Jó példa erre, hogy a József Attila-életművel asszociálható *dunapart* metafora Orbán Ottónál hogyan formálódik át és távolodik el elődje értelmezési kereteitől: „Csak én húzom magam hajamnál fogva a dunapartról a sorsunk felett ülő csillagokba”. ORBÁN, I. m., 8.

11 PRÁGAI, I. m., 75.

József Attila hatása mellett már a korai szakirodalom sem feledkezik meg arról, hogy irodalmi szocializációjának fontos pillérét képezi Pilinszky és Ginsberg alkotói tevékenysége is.¹² Az *Utóirat a szenvedéshez* ciklus kapcsán már a legkorábbi recenzensek is megállapították, hogy verseit a háborús élmények, a koncentrációs táborok társadalmi hatásai, a háborúban felnőtt és szocializálódott generáció percepciói tematizálták. Érdekes szempont, hogy a szerző egy későbbi riportjában¹³ összekapcsolta a szubjektív világmegismerését a köteteszületésével, így talán nem meglepő, hogy a biográfia ismerete az értelmezési keretek irányvonalát mutatta.

Pilinszky *Harmadnapon* (1959) című kötetének hatására Orbán a kortársa egyéni hangjának megszólaltatására „világteremtésének” sűrített tragédiáját artikulálja, azonban a kötet végén lebontja ezt a keretrendszert, és kevésbé kötött „világleírásokat-világinvokációkat” kutat.¹⁴

Orbán első kötetének jellemzője, hogy bizonyos képi eszközöket színekkel való játékkal konstruál meg, mely technika által próbálja közelebbivé hozni költői intencióit. A verssorok folyamatos színésítése, a színekkel való ábrázolások halmozása sokszor tesz ki a verskonstrukciót esztétikailag túltelítetté.

A „Kínjaimban feketébb lelkedet / váltom fehérre és valóra”¹⁵ verssorból érzékelhető, hogy a színhasználat még önmagában nem is feltétlenül lenne zavaró a kötet folyamatos olvasása során,¹⁶ az időnként túlzottan adekvát, konvencionalitásban túlhasznált frázisok kontextusában az ábrázolása azonban helyenként didaktikussá válik.

A kötetben bár jól láthatóan kimutathatóak az Orbán által irányított fókuszponteltolások, a metrikai felosztottsággal, a sokszor tulajdonképpeni metrikai hiány közbeékelésével szervezve néhol kirajzolódik egy kölcsönhatás a tartalmi gazdagság és ritmikai hiány, illetve a tartalmi szegénység és a kidolgozott metrika viszonyrendszere között (vö.: *Csók*, *Hőség*, mely versek a kötetben egymás mellett helyezkednek el, illetve tematikailag is egyezést mutatnak).

12 GRENDEL Lajos, *Magyar líra és epika a 20. században* (26). A késő modern költészet további képviselői, Irodalmi Szemle 2008/11., 22–30.

13 DOMOKOS Mátyás, *Műhelytitkok a közelmúltból. Orbán Ottó: Fekete ünnep* (Beszélgetés), Forrás 1994/8., 76–84.

14 PÓR Péter, „Kezdetemben a vég”. Várad Szabolcs lírai életművéről, Jelenkor 61. (2018/7–8.), 839.

15 ORBÁN, I. m., 8.

16 Bár Czudar D. József mennyiségi alapú méréséből következtethetünk erre is. Vö. CZUDAR D. József, *Orbán Ottó: Fekete ünnep*, Magyar Műhely 1962/1., 51–54.

Czudar¹⁷ kritikájában hosszasan méltatja a kötetet, habár véleménye szerint – példaként hozva fel a *Fekete hadosztály* című verset – a megélt tapasztalatok ellenére is néhol programvers sajátosságait mutatják a kötet alkotásai. Ennek oka, hogy ezeket az élményanyagokat nem lehet szigorú formai követelmények szerint szabályrendszerbe helyezni. A recenzens statisztikai alapú kritikájából látszik,¹⁸ hogy Orbán leggyakrabban használt szavai a *fekete*, amelyből 28, a *fehér*, amelyből 32 található a kötetben. Az előbbi ellentétpár mellett másik két kedvelt kifejezése – amely meglátásom szerint ilyen mennyiségben mesterkéltnek hat –, a *halál* 36-szor, a *csend* szó pedig 32-szer fordul elő. Ezeknek a gyakorisága a kötetben található 43 vershez képest feltűnően magas számot mutat.¹⁹

Megjelenésének idejében kritikusi azért sem méltathatták a kötetet, mert a szocialista líraeszmény optimizmusával szemben, melynek része volt az ország felszabadulása és újjáépítése, itt a történeti szkepticizmus (a rendszerrel szembeni bizalmatlanság), az embertelenség válik absztraháló tényezővé. Ennek ellenére kritikusi felismerték a pályakezdő költő adottságait, így a szükséges ideológiai mérlegre állítás mellett helyet kaphatott a „politizáló”, illetve „harcoló” költők sorában.²⁰

A gyermek- és kamaszkorban megélt tapasztalatok kimozdították a szerzői tevékenységet az „emberi barbárság” iránt érzett ellenérzések tematizálásának irányába, jellemző hangvétele „inkább ösztönös, mint racionális volt”.²¹ A képalkotásban így megnyilvánuló szubjektivitás mögött a generációs élményanyag közvetlen és intenzív megélése sejlik fel.

Jó példa erre, hogy a konkrét háborús élmények megjelenítésének eszközeként a koncentrációs táborok ábrázolási kísérlete ellentétet mutat a vonuló katonák teremtette atmoszférához képest: „az ázott

17 Uo.

18 A statisztikai kritikaként fémjelzett módszertani megközelítés lényege, hogy a kötetben található versek számához viszonyítva összeszámoljuk a leggyakrabban előforduló szavakat, így ezeknek a hányadosa kiadja, hogy a leggyakoribb előfordulású szavakból mennyi jut 1-1 versre. (PÉCSI György, *Levelek a szerkesztőséghez*, Magyar Műhely 1963/5., 62–63.)

19 CZUDAR D., *I. m.*, 53.

20 NYERGES Gábor Ádám, *Küszködés a végtelennel. Tanulmány Orbán Ottó „politikai költészetéről”*, Újforrás 2024. április 26., https://ujforras.hu/nyerges-gabor-adam-kuszes-a-vegtelessel-tanulmany-orban-otto-politikai-kolteszeterol/#_ftn21 (utolsó hozzáférés: 2025. augusztus 5.).

21 ONAGY Zoltán, *20 év + 42. Húsz éve halt meg Orbán Ottó*, Parnasszus 2022/5., 22.

rögök közt, hol a mérgezett fű rohad”²² sor ellentétben áll az „utálatosan zsiros a forróság / a forróság is lemoshatatlan.”²³ sorokkal.

A nyirkos időjárással gyakoribb képzettársításban áll az undor mint kiváltott érzelem, míg a forrósághoz a harag és düh, mint a katonai léthez inkább kapcsolható érzések állnak közelebb.

Baán Tibor²⁴ rávilágít arra, hogy a tragikum és a „könnyű eufória, édes téboly” ellentétének felvillantása mellett helyenként ez a tragikus az „elviselhetőség határpontján átbillenve a tragikomikussal jellemezhető groteszkbe, abszurdba csúszik át”.²⁵ Példaként a *Katonák 1944* című verséből a megölt vénasszony szájából kútba kifolyó vér képét mutatja meg. A versekben tehát sokszor az elsődlegesen megjelenített tragikum mellett megfigyelhető valamilyen ironikus hangvétellű „fekete humor”. Verstani szempontból is sokszor közelít Pilinszky-hez, az *Ördögsziget* jambikus ritmusa bár megidézi az elődöt, a szóhasználat vele ellentétben szöveggörnyezeti szempontból más képet fest a szerelemhez való viszonyulásáról.²⁶

Verseire jellemző, hogy nagy problémák, kérdések felfejtésére törekszik. Tamás Attila²⁷ szerint a verseiből áttetsző, a világgal vívott folyamatos ellenállása jelzi Orbán fiatalságát. A kötetcímben megjelölt ellentétes viszony a gyász tragikumát átírja, előrevetíti a nem pontosan körülhatárolt, szinte eleminek tekinthető érzések meglétét, melynek következményeként a fasizmus emlékei az ellentmondásos, útkereső világkép többszöri felszínre törését eredményezik. Tamás szerint „felületesség” lenne ezeknek az önviaszkodásoknak a felszínre törése miatt elmarasztalni a költőt, hiszen „ez a viaskodás mintha nem lenne mindig egészen őszinte; mintha egy kicsit maga is megszerette volna »fekete ünnep«-ének tragikus színeit”,²⁸ melynek oka a sokszori értelmi és formai túltelítettség. A magabiztossága a vers technikában segít, hogy a formailag szabadabb versei is egyben maradjanak, motívumrendszerét itt is látványos képek megformálása jellemzi. A magabiztosság viszont itt időnként fordítva hathat, például a sokszor megjelenő mentális instabilitáshoz köthető motívumok

22 ORBÁN, I. m., 11.

23 Uo., 13.

24 BAÁN Tibor, *Az ironikus én. Orbán Ottó költészetéről*, Műhely 1992/1., 56–60.

25 Uo., 56.

26 Uo.

27 TAMÁS Attila, *Három fiatal költő. Orbán Ottó: Fekete ünnep. Tónagy Sándor: Jámbor lázadás, Gyurkovics Tibor: Grafit, Új írás 1961/5., 464–466.*

28 Uo., 464.

érvénytelenítik hivalkodásukkal a tartalmi kidolgozottságot. A kötet minőségi behatárolása – osztom véleményét – szerinte is nehezen megoldható, hiszen bár mindegyik vers tartalmaz bravúros poétikai megoldásokat, ezeket nehéz lenne maradandó benyomásokként feltelezni a befogadóban.²⁹

Hasonlóan szembetűnő az is, hogy kielégítve a kapcsolódó történelmi tapasztalatok determinálta didaktikus stilisztikai elvárásokat, Orbán leggyakrabban használt eszköze – sokszor a versek összhátásának rovására – a túlzás. A megelégségyüttes zárlataként felállított inverzió, bár hatásos kötetzárlatot biztosít a címelrendezés tekintetében, a folyamatos olvasás közben disszonanciát teremt a *Tündöklő nyár* és az *Utóirat a szenvedéshez* képalkotási sajátosságai között.

A *kibomló nyár* két ciklusindító versénél (*Lány az utcán*, *Hajnal*) a szövegek közötti szoros párbeszéd figyelhető meg: a „s belémosódsz / a fénybe s az időbe”³⁰ sorhoz a ciklus második versének „s elszáll veled a villamos az égbe”³¹ verssora kapcsolódik. A ciklusnyitó két szerelmi üzenet tempósabb szövegszerkesztése, rímjátékai is élesen elhatárolják a második ciklust az öt megelőzőtől. Az urbánus tömegek szerelmi ideáljainak megjelenítése a *konzervdoboz* vagy a *villamos* képében történik (de lásd még: *szemetesautó*, *teherautó* etc.), és bár adekvát a kötet stílusához mérten, ebben a két versben feltűnően sok fogalmi párosítást látunk a városi táj és a szerelmi élmény között. Ezen szerelmi tematika megtörésének kísérleteként a „Hűvös és áthatolhatatlan, / örök és tiszta rendszer”³² által metonimikusan érvénytelenítődik a konvencionális határok között kijelölhető vágyódás terminológiája. Az eltűnés megfogalmazása itt is megtörténik: „Végtelen távoli ködökbe lengsz el.”³³

A változatlanság alakító hatása az egyértelmű pozíciójelölés sikeres elvégzése mellett megint olyan hatást kelt, mintha Orbán nem tudna bizonyos szövegszegmentumoktól eltekinteni a kötetet alakító versek írásakor (vagy a későbbi kiválasztási munkánál) sem. A következő versek természeti képekben gazdagabbak, bár a *Kék csendben*, amely szintén a szerelmi tárgy feloldódásával zárul, vissza-visszatér az iparosodó urbánus ember világpercepciója (például a fentebb már említett villamos mint tájformáló eszköz).

29 Uo.

30 ORBÁN, *I. m.*, 32.

31 Uo., 33.

32 Uo., 35.

33 Uo.

A *Vázlat a fiatalságról* ciklusban ugyanúgy megjelennek a kötet egészére jellemző táj- és természeti leírások. A visszatérő témák mellett azonban helyet kapnak olyan, poétikai szociográfia kísérleteknek is tekinthető alkotások, mint a *Kína*, *Levél nyugatra*, *Fekete hadosztály*. Bár a *Fekete hadosztály* előbeszéd-szerűsége megtöri a ciklus kompozícióját, azonban a háborús élmények és a háború utáni élet ambivalens viszonyrendszereként megjelenített új élet lehetősége (illetve minőségének ábrázolása), vagyis a polgári lét kisszerűségének leírása – „és fagyaltot, virslit és sört kérsz és minden egyszerű / lesz és emlék és gondtalan és színházba mész”³⁴ – visszailleszthetővé teszi azt a ciklusba.

A kötet megírásakor kétszer alkalmazta a versfüzerek összeállításának módszerét, ilyen a *Három vers* és az *A megérkezett* (mint kötetzáró ciklus hat ódát tartalmaz egy hozzájuk kapcsolt utóhang zárlatával). A természeti képek alkalmazása az ódák szövegére is jellemző, azonban konnotatív sokszínűségük kibontása átformálja az esetlegesen túlhasznált vonatkozó képeket. Erre példa a következő két versrészlet, amelyben az *ősz*, *kő*, *fa* toposzok a megszokottól eltérő asszociációkat képeznek meg.

„Csak kopott, sárga macskák tántorognak / s hullatják szőrüket az ősz mezőiben.”³⁵

„Csak a fákban s az időtlen kövekben / él egy meghatározatlan s töretlen / szótalan akarát.”³⁶

A természeti ábrázolások módszerét az abszurdnak ható, fikciót építő, leginkább hangulati megjelölésre szolgáló funkció mellett tézisondat kontextusában is alkalmazhatja akár egy versfüzeren belül.

Orbán költészetére nemcsak a hangulatok ellentétes pólusaival való játék jellemző, hanem a költői hangnem egy versen belüli dinamikus váltakozása is, amelynek következtében gyakori eleme lesz szövegeinek az irónia, a gúny. Az Orbánra jellemző irónia megjelenése és annak keveredése a patetikusságot mutató regiszterrel előrevetíti az életmű egyik meghatározó – legfőképpen későbbi – sajátosságát.³⁷ Tovább erősíti ezeknek a stilisztikai megoldásoknak alkalmazását,

34 Uo., 65.

35 Uo., 77.

36 Uo., 84.

37 NÉMETH Zoltán, *A posztmodern magyar irodalom hármassztratégiája*, Kalligram, Pozsony, 2012, 104. Idézi: NYERGES Gábor Ádám, *Hagyomány- és szerepvizonyok Orbán Ottó nyolcvanas évekbeli lírájában*, Irodalomtörténet 2020/3., 299.

hogya a nem egyértelműen kijelölhető közlési pozícióval együtt kibillen a műfaji keretrendszerből a hat vers, így az óda megjelölés újraértelmezésére kényszerül a befogadó. Habár az utolsó ciklus hangulata nem mutat érzékelhető egyezéseket a kötetindító ciklussal, a tartalmi tematika szoros analógiáinak köszönhetően adekvát választásnak tűnik *A megérkezett a Fekete ünnep* zárlataként.

A térformáltság ezekben a versekben sem mutat tematikai homogenitást, a természeti táj képe mellett itt is megjelenik a körüti ember mindennapi tapasztalata, az utolsó ódában újra előkerül a *villamos* képe. Ahogy fentebb is említettem, ezen jellegzetes motívumok többszöri alkalmazása olyan hatást kelt, mintha Orbán Ottó nem tudna kilépni abból a fogalmi sémarendszerből, amelynek birtokában írta ezt a kötetet. A lexikai heterogenitásra való törekvés elejét vehette volna bizonyos kritikák elmarasztaló hangvételének.

Az utolsó ódában megjelenő táj dekonstruálásának kísérlete, képeinek feloldása megfelelő lekerekítése lenne az ódák térteremtési irányainak, azonban az utóhangban megteremtett metafizikai tér interpretációjának megszakítása – az Orbánra jellemző dialektikusság indokolatlan helyen történő alkalmazása révén – megtöri ennek az ódának a zárlatát. A vers végén megjelenő atmoszféra-ellentétpárok egyben visszakapcsolnak a nyitó ciklusra is,³⁸ és a *fehér szín* többszörös alkalmazása egyértelműsíti az intenciók konklúzióját, bár többszörös ismétlése itt is felállítja a didaktikusság veszélyét: „Enyém a táj: / a drótok sóhaja, / a póznák karcsúsága, / a beton megformált magánya, / az ember mosolya.”³⁹

A *Három vers* monologikus helyzetű beszédpozícióinak változása bár első olvasatra megbonthatja a címben megjelölt versek közötti kapcsolati rendszert, az egzisztenciális és ontológiai vonatkozású dikció visszaépíti a logikai kapcsolatot az egyes szegmentumok között. A jellegzetes névmáshasználat következményeként létrejövő megszólítotttság tehát bár ránézésre episztolikus hangvételt kölcsönöz a versnek/verseknek, témájuk eredményeként valójában egy saját tapasztalatokból megkonstruálódott lét- és önértelmezést olvashatunk ki a sorokból: „Úgy hittem mint a gyengék / a végső menedéket.”⁴⁰

A *Fekete ünnep* kapcsán megjelent kritikákból levonható az a következtetés, hogy a kötet korpuszban való elhelyezkedése mai olva-

38 Bár a kötet kontextusában a városi környezet hangsúlyossága miatt kevésbé.

39 ORBÁN, I. m., 98.

40 Uo., 46.

satban is adekvátnak tekinthető, azonban azt gondolom, érdemes lehet bizonyos verseket a kötetből kiemelve a továbbiakban részletesen megvizsgálni. Ha az alkalmazás és pragmatika módszertani lehetőségének keretein belül tesszük meg ezt, és a közoktatásban való hasznosíthatóság érdekében szelekciónak vetjük alá Orbán Ottó művét, a *Három vers* mindenképpen a prior művek közé sorolandó. Ennek oka, hogy a könnyebben felfejthető, tudományos igényű elemzést nem igénylő költői képek a versfűzért alkalmassá teszik a már említett ontológiai vonatkozású kérdések megvitatására.

Megközelítőleg másfél évtizeddel a kötet publikálását követően Reményi József Tamás⁴¹ szerint Orbán verseiben a „befejezettség állapotát” jelenítette meg, a megérett, már csak reflektív irányú alkotásra képes költő képét.⁴² Jelen recenziómból látható, hogy ez a „befejezettség” bár ennek a kötetnek a megírásakor még csak egy vágyott idea volt, mégis előrevetítette, hogy egy tehetséges költőszemélyiség kibontakozásának kezdőpontja a *Fekete ünnep*.

41 REMÉNYI József Tamás, *Orbán Ottóról*, *Kortárs* 1974/5., 800–803.

42 Példaként említi, hogy a leggyakrabban használt szavai között megtalálható a *kerek* és az *egész*.